

Підсумовуючи роботу, проведену науковцями МНАП НАН України, можна впевнено сказати, що зібрана Музеєм класична спадщина народної культури та побуту є і буде надалі невичерпним джерелом для творчості майстрів сучасного періоду.

Колекція музейного фонду МНАП

НАН України і надалі буде поповнюватися найкращими зразками народного мистецтва. Джерело народної культури невичерпне, тому в перспективі для музею ще багато роботи з вивчення, систематизації, пошуків та надбань.

## РЕЛІКТИ ПОЛІСЬКОГО БОРТНИЦТВА

*Ірина Несен (м. Київ)*

Сільське бджільництво, його численні форми побутування в Україні привертало до себе увагу ще в часи становлення вітчизняної етнографічної науки<sup>1</sup>. Крім детальних описів зазначеного періоду, це заняття зафіксоване в різних історичних документах. Йдеться, зокрема про люстрації, у яких міститься інформація про крадіжки бортей, т. зв. бортні острови – території компактного розташування лісових пасік окремих господарів, бортні дерева, які нерідко були місцем зберігання майнових документів<sup>2</sup>. З-поміж усіх українських регіонів Полісся визнане осередком найбільш консервативних традицій бджільництва. Тут до наших днів це заняття рудиментарно збереглося не лише в пам'яті старожилів, а й у сучасному побуті. В українській науці зазначене питання досліджувалося етнологами та археологами<sup>3</sup>. Показовими в цьому сенсі є знахідки бортних ножів, деревозазного шпичака, медорізки, обвугленої миски зі стільниками тощо<sup>4</sup>. Місцевими бджолярами збережена не лише цілісна система знань щодо догляду бджолиних роїв та їх утримання в саморобних дерев'яних колодах, а й обрядові традиції ремесла, календар пасічника<sup>5</sup>.

На відміну від перших краєзнавчих есе, у яких поліське бджільництво висвітлене як екзотичне та малозрозуміле явище, сучасні дослідження продемонс-

трували, що в основі цього заняття лежить давня неперервна традиція численних архаїчних норм та поглядів. Окремим аспектом вивчення бортництва на Поліссі стало створення відповідних тематичних експозицій у Державному музеї народної архітектури та побуту НАН України. Ідеться про садибу, сформовану на основі об'єктів із с. Блажове Рокитнянського р-ну Рівненської обл., підготовлену й відкриту у другій пол. 1970-х рр. (автор тематико-експозиційного плану – заслужений працівник культури Орел Л. Г.), та про садибу із с. Беги Коростенського р-ну Житомирської обл. (матеріали до інтер'єру хати збиралися авторським колективом науковців Музею – Бойченко В. Ф., Верговським С. В., Несен І. І., Пономар Л. Г., Орел Л. Г., Свиридою Р. О.). Формування згаданих комплексів супроводжувалося пошуком місць живого побутування бортництва (колодного пасічництва) на Поліссі, де збереглися системні знання щодо виготовлення вуликів-колод, розташування їх на дереві та заселення роями, догляду за ними тощо. Зокрема, автором статті були зібрані польові матеріали, які засвідчують, що бджільництво є одним із найяскравіших прикладів симбіозу людини і природи. Саме тривале спостереження за бджолами переконали давню людину, а пізніше – людину цивілізаційну, що ці комахи люблять лісове середовище і найкраще носять

мед на висоті, тобто в дупла, а пізніше – у підвішені на дерева вулики-колоди: “Пчолє треба у густом лесі і вісоко быть. Це її природа. Так старіє люди казалі. Їм до хати переселяца, як бортнику з мєсца сорваца. Це уже для ніх насилля. Для цього їх треба заперті” (с. Делета Овруцького р-ну Житомирської обл.). Саме тому поліські селяни впродовж століть поряд із садивою розташовували колоди на деревах за лісовою формою. У цьому сенсі в місцевій говірці розрізняються поняття бортніка, який тримав бджіл у колодах та пасічника, який мав вулики з рамками – скриньки. Водночас на Коростенщині побутує ще одна назва – пчоловод, яку на поч. ХХ ст. зафіксував В. Кравченко. Щодо словесного позначення вуликів, крім згаданих уже загальнопоширених лексем уллїй та колода, на території Центрального Полісся автором зафіксовані: бортъ (північна частина Овруцького р-ну Житомирської обл.), бортяк (с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.), дуплянка (с. Гуничі Овруцького р-ну Житомирської обл.).

Народні технології виготовлення вуликів-когод містять традиційні знання щодо порід і віку дерев, найпридатніших для цього. Така деревина в регіоні мала кілька назв – забердкова, хавотна, ситова. Перша назва вживалася щодо сосни, друга стосувалася листяних порід (дуба, осики, липи), а останній термін і нині є найбільш вживаним на Овруччині. З-поміж згаданих порід дерев лише сосну можна вважати оптимальним матеріалом за всіма показниками. Її якості задовольняли всі вимоги щодо утримання бджіл у колодах – тепло, сухість, фільтрація повітря, довговічність. Під час виготовлення вулика колоду не перевертали. Отже, напрямок “верх – низ” відповідав росту дерева. Зазвичай це також означало, що низом була прикоренева частина дерева – комель. Традиційним положенням такого вулика на дереві було вертикальне (стояк). Останнє пов’язане з низькими взятками, при яких медова частина сот сягала трохи більше половини висоти колоди.

Розміри вулика вираховувалися

народними мірами, насамперед – п’ядями. Його пропорції тісно пов’язані із назвами його частин. У них чітко простежуються паралелі з будовою людського тіла: голова, лоб, око, чолка, срака. При цьому голова відповідала чотирьом п’ядям, на тчесло (прямокутний отвір) припадало дві п’яді і дві – на нижню частину (сраку). Таким чином, загальна висота вулля дорівнювала восьми п’ядям (с. Селезівка Овруцького р-ну Житомирської обл.).

Для заселення колоди роєм її внутрішню частину натирали запахними рослинами (багон – багно звичайне та матошник – меліса). На кілки-свесі, розташовані на відстані трохи менше п’яді вгору від чолки, чіплялася суха вощина.

Важливість вибору дерева, на якому вшався вулик, засвідчує його назва – стойло, широко відома на Поліссі<sup>6</sup>. Такі дерева в середовищі поліщуків передавалися у спадок або дарувалися на кшталт будь-якого іншого приватного майна. Стойло на довгий час, десятиліття і навіть століття, ставало домівкою, захистом для бджолиного вулля. Бортники вірили, що рїй вибирає не лише колоду, а й дерево, на якому вона знаходиться. Воно (найчастіше сосна) повинно було бути красивим, із розвиненою кроною, захищеним від вітру: “Колїсь по голлю хвою вибіралї”. Водночас гілки не повинні були заважати зручному підльоту бджіл до льотка. Як і вікна сільського житла, льоток (око) колоди орієнтували на схід.

Наведені матеріали засвідчують, що поліське бортництво виробило стійку традицію розміщення вуликів на старих деревах, охороняло від вирубування найстаріші та найбільші екземпляри, на яких найчастіше й закріплювалися вулли-колоди.

Поліщуки давно помітили, що бджоли довго не можуть перебувати в одному дуплі без догляду, а отже, без людини. Не споживаючи за зиму всього меду, вони мусять міняти вулик. Тому бортники-пчоловоди традиційного (народного) середовища виробили емпіричну систему пропорцій сезонного вибиран-

ня меду (роботи) із колоди, тим самим засвідчивши шанобливе ставлення до бджоли. Вони ділилися з комахами порівну, вирізаючи лише ту частину сотів, котра знаходилася на одну п'ядь внизу від чолки.

Полісся тривалий час було територією розведення короткохоботкової породи бджіл (слепотнів). Вони виявилися відносно стійкими до численних хвороб і шукали взятку на кількох лісових рослинах-медоносах – вересі і крушині. Остання використовувалася і для виготовлення таких примітивних пристроїв, як курелі, тобто шматки достатньо товстої галузи, надколені в багатьох місцях верхньої частини, що використовувалися для активного підкурювання роїв. Саме завдяки лісовому бортництву до наших днів збережені рудименти живої і водночас архаїчної традиції добування вогню (із берези).

Повага місцевих селян до роїв виявилася і в численних звичаєвих нормах: бджіл заборонялося лаяти, “бо зведуться”. Їх загибель позначали лексемами, аналогічними людській смерті – відмерли, пропали, але не подошли. Бджолам приривалися і виконувалися у Різдвяні свята спеціальні колядки. У цей період їх запрошували на кутю як повноправних членів родини. Господарі задобрювали бджіл демонстрацією власної щедрості. Так, під час першого в сезоні відкривання колоди вважалося обов'язковим запросити і пригостити медом усіх, кого зустрінеш у лісі. Таке частування пов'язувалося із майбутнім багатим медовим збором: “У скупого бджоли не ведуться” (с. Селезівка). Щоб у новому сезоні добре сідали бджолині рої, необхідним вважалося сідання у хаті пчоловода. Для роботи біля вуликів визначалися особливі сприятливі (легкі) дні: найкращим вважався вівторок, а з-поміж тижнів найліпшими вирізняли непарні, зокрема – одинадцятий та тринадцятий після Різдва, час для першого весняного відкривання колод.

Більшість народних уявлень, що побутують на Поліссі, підводять нас до висновку про те, що бджоли, як і деякі

інші істоти, вважалися медіативними, посередниками між реальним і потойбічним світом. Прикладом цього є гадання по поведінці бджіл про майбутній медовий взятку напередодні Нового року. Для цього селяни після вечері відвідували певне стояло і спостерігали за тим, чи випаде кілька бджіл із вулика і в який бік вони лежатимуть головами – з того боку весною очікували сідання (садібу) роїв. Досить архаїчною видається і місцева звичаєва норма, за якою “бортник у бортніка рою не возьме. У кого рой сів, той і хазяїн. Той творів, я творів, до кого сядуть – той і хазяїн” (с. Селезівка).

Найважливіші події у житті пчоловода і його родини позначалися на бджолах. Так, за місцевими уявленнями, смерть господаря могла спричинити загибель його роїв. Аби цього не сталося, інший бджоляр повинен був постукати по колоді й таким чином розбудити рій (с. Яблунівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.). Аналогічні дії під час похоронів у селі вживалися щодо немовлят, які спали – їх потрібно було будити при проходженні процесії коло оселі. Натомість, під час весілля незаймана молода, присівши на вулик серед пасіки, могла забезпечити майбутню активність рою. Цьому сприяло й дарування пасічником воску на весільну свічку. Навпаки, давання воску від живих бджіл для виготовлення поховальної смертельної свічки могло зумовити загибель усього рою. Тому для покійників використовували лише віск від померлих бджіл. Охороняли бджіл і від погляду нечесної нареченої. Її годилося виводити з комори із зав'язаними очима або накритим обличчям: “Аби не позирала на хазяйство, пчол, бо зведущця” (с. Прибірськ Іванківського р-ну Київської обл., с. Тепениця, с. Кам'янка Олевського р-ну Житомирської обл.), “пчоли подохнуть” (с. Беги Коростенського р-ну Житомирської обл.). Така наречена повинна була перш за все подивитися на землю.

Насамкінець зазначимо, що, попри значну наявну джерельну базу, вивчення поліського бортництва, зокрема

музейними закладами, має певні перспективи, практичні потреби та відповідні їм методики збирання матеріалів та експонування етнографічних пам'яток. Викладені міркування, хоча й короткі, однак є очевидним свідченням давніх світоглядних засад, на яких ґрунтувалось одне із найдавніших занять населення України – лісове бортництво.

<sup>1</sup> Цинглер, М фон. Старинные пчеловоды. – Х., 1914; Ковалев Н. Живая летопись волынского пчеловодства. – Житомир, 1916; Доклад, читанный в экономической секции Общества исследователей Волыни пчеловодом-любителем К. А. Бердычевским // Труды общества исследователей Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 151–171.

<sup>2</sup> Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Т. 1. – Ч. 4. – № 18, 22, 34, 35, 82, 89.

<sup>3</sup> Скуратівський В. "Руська правда" і охорона бортництва // Радянська правда. – 1979. – № 6. – С. 79–88; Скуратівський В. Розвиток пасічництва на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 51; Скуратів-

ський В. Бортницький промисел // Жовтень. – 1980. – № 9. – С. 122; Скуратівський В. Традиційне бортницьке право на Україні // НТЕ. – 1983. – № 5. – С. 33–44; Скуратівський В. Кухоль меду. – К., 1998.

<sup>4</sup> Звездецкий Б. Городища IX – XIII веков на территории летописных древлян. – К., 1990. – С. 201.

<sup>5</sup> Рукописний фонд Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 15-1, од. зб. 59; Дмитренко А. Пасічницький календар українців осінньо-зимового циклу як прояв трансформації давніх язичницьких обрядодій під впливом християнства // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Народне мистецтво і духовність. – Луцьк, 2005. – С. 96–98.

<sup>6</sup> Українець А. Бджільництво на Рівненському Поліссі. До характеристики сучасного стану // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне, 2002. – Вип. 2. – С. 47.

## МАЛЬОВАНЕ ДЕРЕВО

*Лідія Орел (м. Київ)*

Сільське бджільництво, його численні форми побутування в Україні привертали до себе увагу ще в часи становлення вітчизняної етнографічної науки <sup>1</sup>. Крім детальних описів зазначеного періоду, це заняття зафіксоване в різних історичних документах, зокрема, у люстраціях, у яких міститься інформація про крадіжки бортей, про т. зв. бортні острови – території компактного розташування лісових пасік окремих господарів, бортні дерева, які нерідко були місцем зберігання майнових документів <sup>2</sup>. З-поміж усіх українських регіонів Полісся визнане осередком найбільш законсервованих традицій

бджільництва. Тут до наших днів це заняття рудиментарно збереглося не лише в пам'яті старожилів, а й у сучасному побуті. В українській науці зазначене питання досліджувалося етнологами та археологами <sup>3</sup>. Показовими в цьому сенсі є знахідки бортних ножів, дерев'яного шпичака, медорізки, обвугленої миски зі стільниками тощо <sup>4</sup>. Місцевими бджолярами збережена не лише цілісна система знань щодо догляду бджолиних роїв та їх утримання в саморобних дерев'яних колодах, а й обрядові традиції ремесла, календар пасічника <sup>5</sup>.

На відміну від перших краєзнавчих есе, у яких поліське бджільництво вис-